

SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Олександр Безаров

Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Україна

ІДЕОЛОГІЯ ПРОСВІТНИЦТВА ТА ПРОБЛЕМА ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЄВРОПІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Oleksandr Bezarov

Chernivtsi Trade and Economics Institute of Kyiv National Trade and Economics University, Chernivtsi, Ukraine

ENLIGHTENMENT IDEOLOGY AND PROBLEM OF JEWISH IDENTITY IN EUROPE IN THE NINETEENTH CENTURY

Relationship between the Enlightenment ideology and the problem of European Jewish identity in the nineteenth century is identified in the paper. The contradictory nature of emancipation policy conducted by enlightened monarchies of European countries towards Jews is analyzed. In particular, after the French Revolution exacerbation of disputes appeared between relatively independent Jewish community and government decentralization, which was justified by the ideology of the Enlightenment. Jews Denationalization was a prerequisite for their inclusion to the French nation. Soon, the spread of revolutionary ideas in Europe has set the same alternative for Jewish communities in Italy, Netherlands, Germany, Poland and Austria. They were ready to get civil rights only in case of abolition of Jewish autonomy. The exception was, perhaps, only the Russian Empire, which did not require from its Jewish subordinates absolute national self-denial, but kept for the largest Jewish community in the world of medieval institution "strip of continuous Jewish allocation" that apparently added some features to the process of finding common European models of Jewish identity. The author proves that the increase of anti-Semitic reaction in countries with liberal political traditions accelerated processes of resolving the problem of Jewish identity in the late 19th century.

Key words: Enlightenment, ideology, the Jews, identity, anti-Semitism, emancipation, assimilation, Europe.

Наприкінці XVIII ст. в європейському суспільно-політичному дискурсі особливій популярності набули філософські ідеї епохи Просвітництва, для якого характерні розум і самостійність мислення, а отже, дистанціювання від традиції та авторитету, абсолютизація свободи та позитивне ставлення стосовно здатності раціонального розв'язання усіх завдань сучасного життя. Зasadничим критерієм філософії Просвітництва став розум, який не лише визначав справедливість природних законів, але й протистояв будь-якому авторитетові релігійної віри, що апелювала до традиції всупереч ідеям прогресивного розвитку, «того наявного, у чому я можу бути внутрішньо переконаним»¹.

Оскільки філософія Просвітництва, яка «ототожнювала істину з науковою системою»², перетворилася на ідеологію європейського Модерну, адже запропонувала нову антропологічну парадигму, яка, за думкою сучасного швейцарського філософа К. Свасьяна, вирізнялася з-поміж

¹ Гегель, Г.В.Ф.В. (пер. с нем.) (1935). *Філософія історії*. Москва, Ленинград, 409.

² Хоркхаймер, М., Адорно, Т., Кузнецова, М. (пер. с нем.) (1997). *Диалектика Просвещения. Философские фрагменты*. Москва, Санкт-Петербург, 108.

інших тим, що робила ставку не на Бога, але на людину¹, то, відповідно, людина у цій ідеології – постає деякою рудиментарною даністю, матеріалом, сировиною що виходить з грубого природного стану до впорядкованого й контрольованого простору публічності, в якому вона буде змушена забути про свій природний стан і звикати до штучності, адже лише в соціальному вимірі людина, як соціальна істота, вперше стає власне людиною, оскільки у своєму природному естві вона не людина, але все ще тварина². Апофеозом деміфологізації (математизації) людини стала Велика французька революція, яка спробувала «розчинити людину в громадянину»³ й, у такий спосіб, порушила кордони традиційної ідентичності особистості, яка вже не могла відчувати себе абсолютно впевненою з приводу того, ким вона є насправді. Розчаклована в ідеології Просвітництва людина середньовічної традиції перетворилася на власну альтернативу, що прагнула до панування.

Очевидно, що ідентичність є глибоко внутрішнім, інтимним процесом, адже впливає з людського самовизначення, людського вибору або діяльності. Людина забезпечує власну ідентичність активними діями з приводу встановлення подібності з кимсь або прагне позбавитися від ідентичностей, якими суспільство насичує своїх членів заради контролю над ними⁴. Втрата ідентичності (криза ідентичності) це процес деконструкції, впродовж якого реконструюється нова ідентичність, більш або менш стабільна, якщо тільки не виявиться, що відновити сталу ідентичність неможливо: в останньому випадку суб'єкт вимушений – якщо йому це вдається – пристосовуватися до стану більш-менш постійної кризи⁵. «У пошуках ідентичності людина не тільки шукає себе, але й запитує, здійснює випробування себе. Це стає можливим у пограничній ситуації, під час перебування на границі, у пограничній зоні, у стані невизначеності, подвійності, амбівалентності. Тут можливі різні наслідки, можна очікувати усього що завгодно, усі доленосні події відбуваються тільки на границі»⁶. Але, для того, щоб втратити свою ідентичність, спочатку треба її мати⁷. «Між цим «вже» й цим «ще» знаходилася межа, яка подібно до туго натягнутого канату, по якому наважилось рухатися – із ризиком для життя – західне єврейство»⁸.

Проблему єврейської ідентичності, сутність якої К. Свасьян визначив, як своєрідну діалектику подій, за якої єврею добре тоді, коли йому погано, і погано тоді, коли йому добре, слід розглядати крізь призму європейського антисемітизму⁹, який перетворив європейське єврейство на заручників нової антропології Просвітництва, головним гарантом якої в загальноєвропейському масштабі був І. Кант, котрий виступив з ідеєю евтаназії іудаїзму, що неодмінно, за його думкою, призведе до «завершення великої драми релігійної еволюції» й започаткування ери щастя для усього людства¹⁰. Першими жертвами просвітницької «антропології щастя» виявилися євреї та жінки¹¹, адже уособлювали утілене щастя без влади¹². Існування єврея та жінки в гармонії із традицією (природою) кинуло виклик ідеології Просвітництва. На присутність євреїв, які сприймалися неєврейським оточенням як провокація, таке суспільство реагувало різними санкціями репресивного характеру, які, у свою чергу, живили антисемітизм. Але навіть хрещення євреїв, яке вже у 1823 р. виявилось поміж євреями Берліну масовими явищем, не вирішувало проблеми, адже неєвреї

¹ Свасьян, К. (пер. с нем.) (2009). *Человек в лабиринте идентичностей*. Москва, 107.

² Свасьян, К. (пер. с нем.) (2009). *Человек в лабиринте идентичностей*. Москва, 116.

³ Свасьян, К. (пер. с нем.) (2009). *Человек в лабиринте идентичностей*. Москва, 118.

⁴ Гурин, С., Петров, Н. (ред.) (2011). *Мифология и религия в антропологическом контексте*. Саратов, 18.

⁵ Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 75.

⁶ Гурин, С., Петров, Н. (ред.) (2011). *Мифология и религия в антропологическом контексте*. Саратов, 19.

⁷ Хёсле, В. (1994). Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. *Вопросы философии*, 10, 112-123.

⁸ Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 363.

⁹ Свасьян, К., (пер. с нем.) (2003). *Европа: два некролога*. Москва, 211.

¹⁰ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 71.

¹¹ Хоркхаймер, М., Адорно, Т., Кузнецова, М. (пер. с нем.) (1997). *Диалектика Просвещения. Философские фрагменты*. Москва, Санкт-Петербург, 140.

¹² Хоркхаймер, М., Адорно, Т., Кузнецова, М. (пер. с нем.) (1997). *Диалектика Просвещения. Философские фрагменты*. Москва, Санкт-Петербург, 215.

продовжували вважати новонавернених – євреями¹.

Невдала спроба ліберальних діячів здійснити просвітницьку програму емансипації євреїв у XIX ст.. і нарешті вирішити «єврейське питання» були від самого початку «запрограмовані» недоліками відповідної доктрини, що була сформульована в епоху Просвітництва. Оскільки ідеологія Просвітництва визначала пріоритет людини перед істиною, то власне істина стала відносною стосовно «цінності людини», що знаходило своє відображення у толерантності, яке, у свою чергу, проголосило культ розуму, освіти та гуманізму². Отже здавалося, що євреї цілком були здатні до позитивних змін за умови, якщо буде створена інша «громадянська ситуація», аби зробити з них соціально й культурно продуктивних членів громадянського суспільства³. Але проблема полягала у тому, що євреї виявилися «позаісторичною (в європейському контексті) нацією, що, згідно до парадигми Просвітництва, робило їхні спроби асиміляції в європейську традицію марними, адже навіть «освічений» єврей був змушений обходитися чужим минулим»⁴. Першим прикладом трагічної долі освічених євреїв Західної Європи, які відмовилися від іудаїзму заради «ідеалів щасливого майбутнього», була родина відомого єврейського філософа, вихідця з польського гетто С. Маймона, «Автобіографія» якого спричинила наприкінці XVIII ст.. справжню сенсацію в інтелектуальному просторі освіченої Німеччини⁵.

Таким чином, після Великої французької революції відбулося загострення суперечностей між відносно незалежною єврейською громадою й державною централізацією, яку обґрунтовувала ідеологія Просвітництва. У відкритих дискусіях автономія єврейських громад сприймалася як дещо суперечливе явище стосовно нового політичного устрою. Повне зникнення «єврейської нації» (її існування в межах самостійної замкненої громади) було необхідною передумовою щодо включення євреїв до французької нації. Незабаром поширення революційних ідей за допомогою наполеонівських армій поставило перед тією ж альтернативою єврейські громади Італії, Голландії, Німеччини і Польщі: їм були готові надати громадянські права лише за умови повного скасування єврейської автономії.

Скасування общинної автономії, яка була каменем дотику європейського проекту емансипації, призводила до радикальних змін стосовно ідентичності євреїв⁶. З одного боку, єврей справді ставав «емансипованим», адже вже не належав до сфери патерналістської влади рабинів і плутократів, а також позбавлявся від її безсилля, але з другого – віднині він повинен протягом усього свого життя вступати у безпосередній контакт із християнськими властями, тобто властями, котрі розглядалися ним як чужі та ворожі. Очевидно, що новий порядок речей визначав страх і сумніви стосовно емансипації. Вочевидь подібні сумніви спостерігалися як в освіченому європейському суспільстві, що відчувало певний комплекс провини за наявні єврейські хиби, так і поміж європейськими реформаторами, які вважали, що розв'язання єврейського питання є необхідною і водночас важкою справою, адже євреї були не державою в державі, але державою в державах⁷.

Натомість на чолі європейського прогресу в XIX ст. опинилася німецька цивілізація, лютеранський світогляд якої виявився найбільш чутливим стосовно просвітницьких ідей, а німецькі просвітники були першими, хто розпочав систематично виступати на захист євреїв⁸, що врешті-решт призвело до зародження в Німеччині єврейського Просвітництва на чолі з М. Мендельсоном, який закликав євреїв підкоритися звичаям і настроям тієї країни, в якій вони жили, але за умови

¹ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 115.

² Арндт, Х., Набатникова, Т., Шибарова, А., Мовнина, Н. (пер. с нем. и англ.) (2008). *Скрытая традиция: Эссе*. Москва, 140.

³ Арндт, Х., Набатникова, Т., Шибарова, А., Мовнина, Н. (пер. с нем. и англ.) (2008). *Скрытая традиция: Эссе*. Москва, 149.

⁴ Арндт, Х., Набатникова, Т., Шибарова, А., Мовнина, Н. (пер. с нем. и англ.) (2008). *Скрытая традиция: Эссе*. Москва, 161-162.

⁵ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 77-82.

⁶ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 110.

⁷ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 51-53.

⁸ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 60-63.

збереження власної релігійної ідентичності, адже лише єврейська релігія ідентична раціональному¹.

Отже, політичні та соціокультурні чинники що породжували загальноєвропейський рух за емансипацію євреїв змушували їх змінюватися і пристосовуватися до нової соціокультурної реальності. Країною, яка однією з перших спробувала здійснити політичний експеримент з приводу емансипації євреїв була Австрія, яка подібно до більшості німецьких країн обрала шлях поступового надання євреям рівних прав, адже на думку австрійських урядовців, з одного боку, євреї були ще не готовими до безпосередньої інтеграції до соціальної системи, а з другого – саме суспільство ще не бажало для них відкриватися².

Тому, незважаючи на «Едикт толерантності стосовно віденських євреїв» 1782 р., який ставав природною реакцією освіченої австрійської монархії з приводу ідей Просвітництва, правове становище євреїв неухильно погіршувалося аж до революції 1848 р.³, в якій єврейські інтелектуали, а особливо студенти-медики (медичний факультет Віденського університету до 1898 р. залишався єдиним для вступу євреїв), відіграли одну із головних ролей⁴. Золота ера австрійського лібералізму тривала не більше двох десятиліть: з 1859 р. до кінця 1870-х років. Уже після біржового краху 1873 р. лібералізм став непопулярним, а у 1879 р. ліберали зазнали жорстокої поразки на виборах і до кінця століття лібералізм в австрійській політиці остаточно втратив будь-яке значення⁵.

Австрійська ліберальна традиція завжди поєднувалася із політикою онімення і централізму, вона спиралася на природній союз що утворився між асимільованими євреями, котрі вважалися «державним народом» і австро-німцями. Проте ліберали не зробили нічого, що могло б підтвердити їхню репутацію «заступників євреїв», а їхня опозиція антисемітизму часто була недостатньою. Постійна суперечність між «плюралістичним» дискурсом лібералів та їхньою реальною політикою, що захищала інтереси національної меншості при владі всупереч усім іншим «провінційним» національностям, багато у чому сприяло поразці лібералізму на виборах⁶.

Народження політичного антисемітизму у Відні на початку 1880-х рр., перемога Антисемітської народної партії в 1893 р. на парламентських виборах у Берліні⁷ та резонансна «справа Дрейфуса» в Парижі в 1898 р.⁸, змусили нарешті європейських євреїв, у той чи інший спосіб, переглядати ставлення до власної ідентичності. У підсумку одні з них повернулися до революційного соціалізму; другі – до єврейського націоналізму (котрий згодом призвів їх до сіонізму); треті не захотіли визнавати крах асиміляції й практикували своєрідний «ультра-асиміляціонізм», який прийнято називати «єврейською ненавистю до себе»; четверті спробували вирішити проблему відновлення порушеного світоустрою шляхом індивідуалістського повернення до себе, суб'єктивного пошуку нової ідентичності. «Кожний єврей знає, що знання призводить до свободи, – зауважував з приводу втраченої єврейської ідентичності засновник сіонізму Т. Герцль, – але свобода породжує антисемітизм і невпевненість; скрізь зустрічаються євреї, але ніде вони не відчувають себе вдома»⁹.

Таким чином, крах ліберального порядку, який донедавна гарантував індивідові раціональні й заздальгідь передбачувані способи соціалізації, змусив кожную людину на одинці приборкувати культурний і соціальний «безлад» що посилювався. За думкою Ю. Сльозкіна, лібералізм не спрацював, адже нейтральне суспільство було не зовсім нейтральним, а прагнення євреїв до

¹ Арендт, Х., Набатникова, Т., Шибарова, А., Мовнина, Н. (пер. с нем. и англ.) (2008). *Скрытая традиция: Эссе*. Москва, 146-150.

² Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 345.

³ Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 363.

⁴ Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 365.

⁵ Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 366.

⁶ Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 368.

⁷ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 235.

⁸ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 253-260.

⁹ *Еврейство. Неизданная речь д-ра Теодра Герцля* (1907). Санкт-Петербург, 17.

космополітизму перетворилося на таку ж сімейну справу, як і прагнення до багатства¹. Деякі за цієї ситуації настільки розгубилися, що у своєму відчаї дійшли до «єврейської самоненависті», як це, наприклад, сталося ще на початку XIX ст. із відомою в берлінських суспільних колах асимільованою єврейкою Р. Левін, котра писала що «єврейство всередині нас має бути знищеним навіть ціною власного життя»². Постліберальний антисемітизм підтвердив необхідність подібної єврейської жертвності, що з особливою різкістю відобразилося у загальноєвропейському феномені «вагнеріанства» – «часі, коли релігія втратила свій престиж і люди чекали від художника, що він посяде місце священника...»³. Вагнеріанство нагадало євреям, що антисеміт це останній, хто може щось сказати про «справжню» єврейську ідентичність⁴.

Одним із перших, хто потрапив у пастку вагнеріанства, був молодий віденський філософ Отто Вейнінгер про якого А. Гітлер у свій час скаже, що той був єдиним євреєм, котрий був гідним життя⁵. О. Вейнінгер викриває підступність єврейського антисемітизму: найбільше ненавидять євреїв ті, хто найбільше насичений єврейством⁶, адже однією зі складових антисемітської фобії є нав'язливий страх виявити у собі єврея – так само, як женоненависник боїться, аби у ньому не виявили й не викрили жінку⁷. «Антисемітизм євреїв, – зазначав О. Вейнінгер, – доводить, що жодний з тих, хто знає єврея, не бачить у ньому предмету, що був би гідний любові – навіть самий єврей»⁸. Але завдяки єврею, арієць дізнається, що йому слід боятися єврейства, як відомої можливості, що міститися у ньому самому⁹. В своїй єврейській самоненависті О. Вейнінгер перетворив єврея у собі на цілковите ніщо – єврея, котрий не вірить навіть у свою віру, котрий сумнівається у своїх сумнівах. Він навіть не здатний цілком зануритися у своє нещастя. «Бути євреєм являє собою якусь внутрішню зручність, за яку доводиться розплачуватися різними зовнішніми незручностями»¹⁰. Напередодні своєї власної смерті О. Вейнінгер застеріг, що він сам вбиває себе для того, «аби не вбивати іншого»¹¹. Ритуальне самогубство О. Вейнінгера на вівтарі вагнеріанської магії антисемітизму символізували собою кінець європейської моделі емансипації євреїв, а отже перемогу ідеології Просвітництва, адже відтепер кожний з євреїв свідомо мав обрати свій особливий варіант подолання свого єврейства, аби врятувати порушену асиміляцією рівновагу своєї особистості.

Таким чином, секуляризоване європейське суспільство XIX ст., яке було просякнуте ідеалами Просвітництва, закликала відкинути традиційну віру заради нового культу – культу Розуму; культу, який передбачав деіудаїзацію євреїв – боротьбу з релігійною традицією єврейської спільноти, а згодом із самою спільнотою. В результаті відчуження європейських євреїв, які відтепер дивилися на іудаїзм крізь окуляри просвітницької ідеології, з'явилися ті, хто ненавидів своє єврейське минуле, яке змінити не вдавалося навіть тоді, коли прихильники єврейського Просвітництва (Гаскалі) підкреслювали необхідність асиміляції заради емансипації. Коли їм здавалося, що начебто компроміс було знайдено, антисемітизм нагадав їм про їхнє незворотне минуле, а отже, посилював у них страх і відчай з приводу їхнього майбутнього. Відтепер проблему власної ідентичності кожен з європейських євреїв розв'язували індивідуально та обирав для цього стратегії, які відповідно пропонувалися у парадигмах марксизму, сіонізму або навіть психоаналізу, які виявилися своєрідними соціальними запобіжниками від єврейської самоненависті, що живилася енергетикою

¹ Слєзкин, Ю., Ильин, С. (авт. пер. с англ.) (2007). *Эра Меркурия. Евреи в современном мире*. Москва, 88-89.

² Ле Ридер, Ж., Баскакова, Т. (пер. с фр.) (2009). *Венский модерн и кризис идентичности*. Санкт-Петербург, 83.

³ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 213.

⁴ Вагнер, Р. (2000). *Еврейство в музыке*. Москва.

⁵ Поляков, Л., Лобанов, В. (пер. с фр.) (1998). *История антисемитизма: эпоха знаний*. Москва, Иерусалим, 229.

⁶ Ле Риде, Ж. (2004). Отто Вейнингер. Барнави, Э., Фридендер, С., Баскакова Т. (общ. ред.). *Евреи и XX век: Аналитический словарь*. Москва: «Текст», «Лехаим», 619.

⁷ Ле Риде, Ж. (2004). Отто Вейнингер. Барнави, Э., Фридендер, С., Баскакова Т. (общ. ред.). *Евреи и XX век: Аналитический словарь*. Москва: «Текст», «Лехаим», 620.

⁸ Вейнингер, О. (1999). *Пол и характер: Принципиальное исследование*. Москва, 335.

⁹ Вейнингер, О. (1999). *Пол и характер: Принципиальное исследование*. Москва, 336.

¹⁰ Вейнингер, О. (1999). *Пол и характер: Принципиальное исследование*. Москва, 355.

¹¹ Самойлова, Н. (пер.) (1909). *Исповедь женщины (Ответ Вейнингеру)*. Санкт-Петербург, 3.

Просвітництва. Виключенням із цієї сумної історичної логіки, можливо, була Російська імперія¹, яка із значним запізненням розпочала власну соціокультурну модернізацію за рецептами європейського Просвітництва, але так до кінця її не наважилася її завершити. Ідеологія народної монархії Романових на противагу національним монархіям європейських країн не вимагала від багатоміліонного російського єврейства національного самозречення заради політичного громадянства. Проте, російське самодержавство завжди вимагало від своїх єврейських підданих політичної лояльності, але пропонувало їм натомість соціальну сегрегацію у вигляді «смуги осілости». В результаті, на тлі загального невдоволення самодержавним режимом, в Російській імперії була народжена молода генерація російсько-єврейської інтелігенції, вихована на ідеях європейського Просвітництва, яка спробувала віднайти втрачену ідентичність у революційному майбутньому.

References

1. Arendt, H., Nabatnikova, T., Shibarova, A., Movnina N. (per. s nem. i angl.) (2008). *Skrytaya tradiciya: Esse*. Moskva.
2. Bezarov, O. (2010). *Evrejs'ke pytan'nyia v Rosijs'kij imperii u 1881-1894 rokah: evolutcia derzhavnoj polityki. Chernivtsy*.
3. Vagner, R. (2000). *Evrejstvo v muzyke*. Moskva.
4. Vejninger, O. (1999). *Pol I harakter: Principial'noe issledovanie*. Moskva.
5. Gegel', G. V. F. V. (per. s nem.) (1935). *Filosofiya istorii*. Moskva, Leningrad.
6. Gurin, S., Petrov, N. (red.) (2011). *Mifologiya i religiya v antropologicheskom kontekste*. Saratov.
7. *Evrejstvo. Neizdannaya rech' d-ra Teodora Gercl'ya* (1907). Sankt-Peterburg.
8. Samojlova, N. (per.) (1909). *Ispoved' zhenchiny (Otvety Vejningeru)*. Sankt-Peterburg.
9. Le Rider, Zh., Baskakova, T. (per s fr.) (2009). *Venskij modern I krizis identichnosti*. Sankt-Peterburg.
10. Le Ride, Zh. (2004). Otto Vejninger. Barnavi, E., Fridlender, S., Baskakova, T. (obch. red.). *Evrej i XX vek: Analiticheskij slovar'*. Moskva: «Tekst», «Lehaim».
11. Poliakov, L., Lobanov, V. (per. s fr.) (1998). *Istoriya antisemitizma: epoha znaniy*. Moskva, Ierusalim.
12. Svas'yan, K. (per. s nem.) (2003). *Evropa: dva nekrologa*. Moskva.
13. Svas'yan, K. (per. s nem.) (2009). *Chelovek v labirinte identichnostej*. Moskva.
14. Slyozkin, Ju., Il'in, S. (avt. per. s angl.) (2007). *Era Merkuria. Evrei v sovremennom mire*. Moskva.
15. Hyosle, V. (1994). *Krizis individual'noj i kollektivnoj identichnosti. Voprosy filosofii, 10*.
16. Khorkhaymer, M., Adorno, T., Kuznecova, M. (per. s nem.) (1997). *Dialektika Prosvechenia. Filosofskie fragmenty*. Moskva, Sankt-Peterburg.

¹ Безаров, О. (2010). *Єврейське питання в Російській імперії у 1881-1894 роках: еволюція державної політики*. Чернівці.